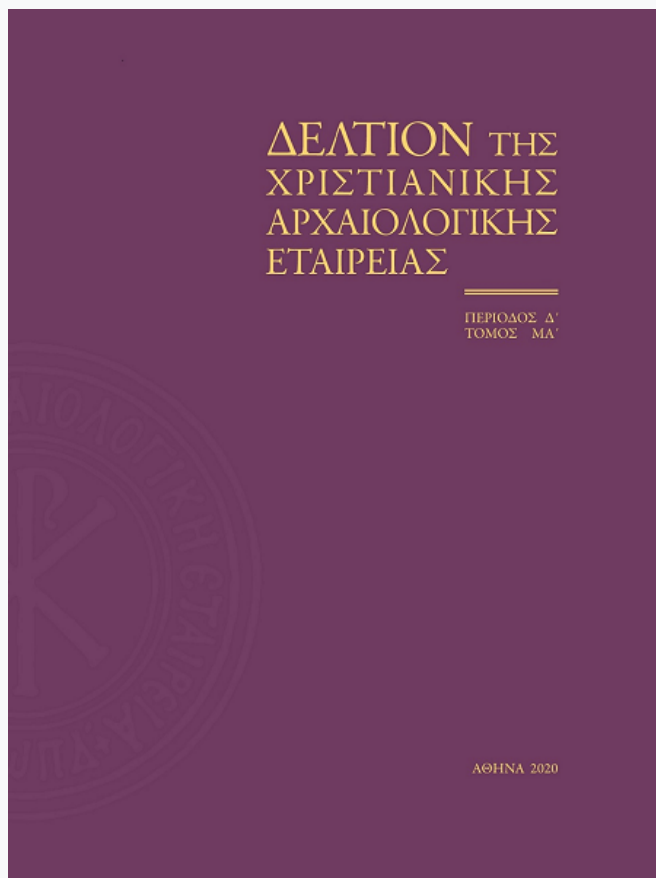

Deltion of the Christian Archaeological Society

Vol 41 (2020)

Deltion ChAE 41 (2020), Series 4

Two neglected inscriptions from Andros and the activity of donors on the island during the Middle Byzantine period

Γιώργος ΠΑΛΛΗΣ (Georgios PALLIS)

doi: [10.12681/dchae.26259](https://doi.org/10.12681/dchae.26259)

To cite this article:

ΠΑΛΛΗΣ (Georgios PALLIS) Γ. (2021). Two neglected inscriptions from Andros and the activity of donors on the island during the Middle Byzantine period. *Deltion of the Christian Archaeological Society*, 41, 381–396.
<https://doi.org/10.12681/dchae.26259>

ΔΥΟ ΛΑΝΘΑΝΟΥΣΕΣ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΔΡΟ ΚΑΙ Η ΔΡΑΣΗ ΤΩΝ ΔΩΡΗΤΩΝ ΣΤΟ ΝΗΣΙ ΚΑΤΑ ΤΗ ΜΕΣΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

*Εἶναι μία συλλογὴ ἐνθυμημάτων
Ποῦ ἡ διαφάνειά των ξεπερνᾷ τὰ πέρατα τοῦ κόσμου
(Α. Εμπειρίκος, Ἡ μνήμη τῶν ἀναμνήσεων)*

Το νησί της Άνδρου ξεχωρίζει ανάμεσα στις Κυκλάδες για την υψηλής ποιότητας αρχιτεκτονική και καλλιτεχνική παραγωγή που έχει να επιδείξει κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο. Δύο γνωστές από παλαιά αλλά μη ακριβώς χρονολογημένες επιγραφές, οι οποίες αναφέρονται σε δωρητές, μπορούν, όπως προκύπτει από την επανεξέτασή τους, να προσγραφούν στην ίδια περίοδο. Τα νέα τεκμήρια που προστίθενται στο σώμα των μεσοβυζαντινών επιγραφών του νησιού, δίνουν την αφορμή για μια συνολική αποτίμηση της χορηγικής δραστηριότητας σε αυτό, στην οποία φαίνεται ότι πρωταγωνιστούν κατεξοχήν εύπορα κοσμικά πρόσωπα που συγκροτούσαν την τοπική αρχοντική τάξη.

The island of Andros is remarkable among the islands of the Cyclades for the high quality of its architecture and its artistic production throughout the Middle Byzantine period. The re-examination of two inscriptions referring to donors, which have long been known to scholarship, but have not been dated precisely, shows that they can be attributed to this period. The new evidence that is added to the corpus of Middle Byzantine inscriptions of the island offers the opportunity for an overall assessment of patrons' activity on Andros, whereby it appears that the leading role was played primarily by wealthy lay personages from the local elites.

Λέξεις κλειδιά

Μέση βυζαντινή περίοδος, επιγραφές, χορηγία, ναοδομία, γλυπτική, ζωγραφική, Κυκλάδες, Άνδρος.

Keywords

Middle Byzantine period; inscriptions; patronage; church architecture; sculpture; painting; Cyclades; Andros.

Το 1924 και το 1925 ο ιστορικός της Άνδρου Δημήτριος Πασχάλης δημοσίευσε δύο άρθρα για τους χριστιανικούς ναούς του νησιού στο *Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας*¹, όπου συγκέντρωσε, μεταξύ

άλλων, πολυάριθμες βυζαντινές και μεταβυζαντινές κυρίως επιγραφές, σε λίθο, εικόνες και έργα μικροτεχνίας. Η πολύτιμη αυτή συναγωγή –η πρώτη του είδους της για την Άνδρο– συγκροτήθηκε δίχως συστηματική μέθοδο και αναπόφευκτα περιέχει σφάλματα και

* Επίκουρος Καθηγητῆς Βυζαντινῆς Αρχαιολογίας Εθνικοῦ και Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Αθηνῶν, gpallis@arch.uoa.gr

** Ευχαριστῶ την Εφορεία Αρχαιοτήτων Κυκλάδων για την ἄδεια επανεξέτασης τῆς επιγραφῆς τῆς Θεοσκεπάστης και την ἄδεια δημοσίευσης τῶν Εικ. 2-7. Εκφράζω ἐπίσης τις ευχαριστίες μου στους δύο ἀνώνυμους κριτές για τις πολύ εποικοδομητικῆς παρατηρήσεις τους. Για τις επιγραφές που μνημονεύονται ὡς συγκριτικό υλικό, παραπέμπω στην πιο πρόσφατη κριτικὴ ἐκδοση, ὅπου μπορεῖ να ανατρέξει ο αναγνώστης για τους παλαιότερους τίτλους αναλυτικὴ βιβλιογραφία παρατίθεται μόνο για τις επιγραφές τῆς Άνδρου.

¹ Δ. Π. Πασχάλης, «Χριστιανικὴ Ἄνδρος. Andros Sacra. Παλαιὰ ἐκκλησία τῆς νήσου Ἄνδρου», ΔΧΑΕ, περ. Β', Α' (1924), 3-50. Ο ἴδιος, «Χριστιανικὴ Ἄνδρος. Andros Sacra. Β'», ΔΧΑΕ, περ. Β', Β' (1925), 18-43. Λίγο ἀργότερα ο Πασχάλης συγκέντρωσε το επιγραφικὸ υλικὸ τῆς χριστιανικῆς Άνδρου σε δύο ἐιδικὰ ἄρθρα του: «Μεσαιωνικὰ καὶ μεταγενέστερα ἐπιγραφαὶ τῆς νήσου Ἄνδρου», ΕΕΒΣ Δ' (1927), 49-88, καὶ «Μεσαιωνικῶν καὶ μεταγενεστέρων ἐπιγραφῶν τῆς νήσου Ἄνδρου συμπλήρωμα», ΕΕΒΣ ΣΤ' (1929), 203-215.

παρανοήσεις, όπως και αστοχίες ή αοριστίες στη χρονολόγηση κειμένων². Στην τελευταία περίπτωση ανήκουν οι δύο επιγραφές που θα μας απασχολήσουν εδώ, «βυζαντιακές» ή «βυζαντινής προελεύσεως» κατά τον Πασχάλη, των οποίων η επανεξέταση οδηγεί ειδικότερα στη μέση βυζαντινή περίοδο και σε πράξεις χορηγίας. Με την αφορμή αυτή επιχειρείται μια αποτίμηση της χορηγικής δραστηριότητας στο νησί κατά την ίδια περίοδο, με βάση τις επιγραφικές μαρτυρίες και τα σωζόμενα μνημεία.

Η επιγραφή στη Θεοσκεπάστη της Χώρας

Η πρώτη από τις δύο επιγραφές βρίσκεται στον ναό της Παναγίας Θεοσκεπάστης στη Χώρα της Άνδρου, μια τρίκλιτη βασιλική με επάλληλες οικοδομικές φάσεις που ξεκινούν από τον 16ο αιώνα³. Ο Πασχάλης την εντόπισε «άνωθεν τῆς πρὸς ἀριστερὰ θύρας τῆς προσόψεως» και την περιέγραψε ως «μακρὰ ἐπὶ μαρμάρου ἐπιγραφή, ἐγγεγραμμένη κατὰ τὸ βυζαντιακὸν ἰδιότυπον, δυσξύμβλητος δὲ τὸ πλεῖστον, ἄτε φέρουσα ἐπ' αὐτῆς παχὺ ἐπίχρισμα ἀσβέστου κατὰ τὸ ἐν τῇ νήσῳ κάκιστον ἔθος»⁴. Ἀν και ἀναγνώρισε τὴν ὑπαρξὴ δύο στίχων, μπόρεσε νὰ διαβάσει με ἀσφάλεια μόνον τέσσερες λέξεις τοῦ πρώτου: *ἀπάντων θεῖον ὀρθώσας δόμον*. Ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο κείμενο, που ἴσως καλυπτόταν ἀπὸ τὰ ἀσβεστόματα, ἀντέγραψε ὅσα γράμματα διέκρινε καὶ δὲν ἔδωσε μεταγραφή⁵. Ὡς πρὸς τὴ χρονολόγηση, ὁ Πασχάλης ἐκτίμησε ὅτι ἡ ἐπιγραφή «ἀνήκει προδήλως εἰς πολὺ ἀρχαιότερον ναόν, πάντως βυζαντιακῶν χρόνων κτίσμα»⁶.

Ὁ λίθος ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἐντοιχισμένος στο ἴδιο

σημεῖο, με τὴ διαφορὰ ὅτι ἡ πρόσοψη τῆς Θεοσκεπάστης ἔχει μετατραπεί σήμερα σε ἐσωτερικὸ τοῖχο (τὸν ἀνατολικὸ) τοῦ νάρθηκα που προστέθηκε στὸν ναὸ τις πρώτες δεκαετίες τοῦ περασμένου αἰῶνα. Σε ἀνακαινιστικὲς ἐργασίες που πραγματοποιήθηκαν τὸ 1993, ἀφαιρέθηκαν τὰ ἐπιχρίσματα που κάλυπταν τὸν τοῖχο, καὶ ἀποκαλύφθηκε ἡ λιθοδομὴ του, καθιστώντας τὴν ἐπιγραφή πλήρως ορατὴ⁷. Τὸ μεγάλο ὕψος στο ὁποῖο ἔχει ἐντοιχιστεῖ ὁ λίθος, ἐπάνω ἀπὸ μεταγενέστερη ἐπιγραφή τοῦ 1555⁸, δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἀκριβὴ μέτρηση τῶν διαστάσεών του. Πρόκειται γιὰ ἐπίμηκες ἐπιστύλιο ἢ κοσμητὴ ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο, με ἐλλείποντα τὰ δύο ἄκρα, σωζόμενον μῆκους περίπου 40-50 εκ. καὶ ὕψους περίπου 10-15 εκ. (Εἰκ. 1). Ἡ ορατὴ ὄψη τοῦ εἶναι λοξότμητη καὶ ἐπιστέφεται ἀπὸ λεπτὴ κατακόρυφη ταινία. Τὸ κείμενο ἀναπτύσσεται ἐπάνω στὴν ἀκόσμητη λοξότμητη ἐπιφάνεια, σε δύο στίχους, με κεφαλαία γράμματα:

--- ἐκ β]άθρων ἀπάντων θεῖον ὀρθώσας δόμον ..[---
---].ν· εἰ χοῦν τὸν αὐτοῦ προσάψουσιν ἑτέρω [---

Ἡ χάραξη τῶν γραμμῶν εἶναι ἐπιμελημένη καὶ σαφῆς. Τὸ ἄλφα σχηματίζεται ἀπὸ μίαν κεραία σχήματος ἀντεστραμμένου κεφαλαίου γάμμα, ὑπὸ τὴν ὁποία τοποθετοῦνται ἡ ἀριστερὴ καὶ ἡ ὀριζόντια. Στὸ δέλτα προεξέχει αἰσθητὰ ἡ ἄνω ἀπόληξη τῆς δεξιᾶς λοξῆς κεραίας. Τὸ ἐψίλον καὶ τὸ σίγμα διαγράφονται μνησοειδῆ. Στὸ νι ἡ λοξὴ κεραία εἶναι τεθλασμένη. Ἡ ἄνω κεραία τοῦ ταυ εἶναι ἐλαφρῶς κυματοειδῆς. Στὸ ὕψιλον τὸ κατακόρυφο κάτω μέρος δὲν ἔχει σταθερὸ ὕψος. Τὸ ψι δηλώνεται με σταυρὸ. Σε ὅλες σχεδὸν τις λέξεις ἀπαντοῦν μικρὰ σημεῖα στίξης.

ἐκ β]άθρων ἀπάντων. ἡ φράση «ἐκ βάθρων» συνιστᾶ κοινὸ τόπο σε ἐπιγραφές που ἀναφέρονται στὴν ἴδρυση ναῶν ἀπὸ τὴ μέση βυζαντινὴ περίοδο καὶ ἐξῆς, καὶ δηλώνει τὴν ἐκ θεμελίων ἀνέγερση ἐνός κτηρίου, ἐξαιρώντας τὴν πράξη τοῦ δωρητῆ. Ἡ προσθήκη ἐδῶ

² Ὁρισμένα λάθη ἀποκατέστησε ὁ Δημήτριος Πολέμης στὴ δική του συλλογὴ ἀνδριακῶν ἐπιγραφῶν τῆς οθωμανικῆς περιόδου: Δ. Ι. Πολέμης, «Ἀνέκδοτοι ἐξ Ἄνδρου ἐπιγραφαὶ τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας», *ΕΕΚυκλΜ* 2 (1962) 720-754.

³ Πασχάλης, «Παλαιὰ ἐκκλησίαι τῆς Ἄνδρου», ὅ.π. (υποσημ. 1), 25-32. Ὁ ἴδιος, *Ἡ Θεοσκεπάστη τῆς Ἄνδρου. Ἐκδοσις τοῦ ἐν Νέᾳ Ὑόρκῃ Συλλόγου Ἀνδριῶν "Ἡ Ἄνδρος"*, Νέα Ὑόρκη 1939.

⁴ Πασχάλης, «Παλαιὰ ἐκκλησίαι τῆς Ἄνδρου», ὅ.π. (υποσημ. 1), 27. Ὁ ἴδιος, «Ἐπιγραφαὶ τῆς Ἄνδρου», ὅ.π. (υποσημ. 1), 51 ἀριθ. 5. Ὁ ἴδιος, *Ἡ Θεοσκεπάστη*, ὅ.π. (υποσημ. 3), 4.

⁵ Πασχάλης, «Παλαιὰ ἐκκλησίαι τῆς Ἄνδρου», ὅ.π. (υποσημ. 1), 27 σημ. 1.

⁶ Πασχάλης, «Ἐπιγραφαὶ τῆς Ἄνδρου», ὅ.π. (υποσημ. 1), 51-52.

⁷ Ἡ καθαίρεση τῶν ἐπιχρισμάτων ἐπεκτάθηκε σε ὅλες τις ἐσωτερικὲς ὀψεις τῶν τοίχων τοῦ νάρθηκα καὶ ἔφερε στο φῶς εὐάριθμα *spolia* διαφόρων περιόδων. Ἡ τοιχοποιία ἀφῆθηκε γυμνὴ καὶ βάρφθηκε με βερνίκι, κατὰ τὴν ευρύτητα διαδομένη, στρεβλὴ ἀντίληψη περὶ «παραδοσιακῆς» ἐμφάνισης τῶν παλαιῶν κτηρίων.

⁸ Πασχάλης, «Παλαιὰ ἐκκλησίαι τῆς Ἄνδρου», ὅ.π. (υποσημ. 1), 27-28. Ὁ ἴδιος, «Ἐπιγραφαὶ τῆς Ἄνδρου», ὅ.π. (υποσημ. 1), 51-52 ἀριθ. 6.

Εικ. 1. Άνδρος, Χώρα, ναός της Παναγίας Θεοσκεπάστης. Η επιγραφή.

του επιθέτου «άπάντων», που δεν έχει παράλληλο⁹, δηλώνει εμφατικά ότι πρόκειται για ένα εξ ολοκλήρου νέο έργο, ενώ ίσως θέλει ακόμη να προβάλλει την αποκλειστική ευθύνη και δαπάνη του κτήτορα για την υλοποίησή του.

θεῖον δόμον: ως «δόμος» ή «θείος δόμος» προσδιορίζεται το εκκλησιαστικό οικοδόμημα σε πλήθος επιγραφές της μέσης¹⁰ και ύστερης¹¹ βυζαντινής περιόδου. Στις Κυκλάδες απαντά στο κτητορικό επίγραμμα του Αγίου Μάμαντα στην Ποταμιά της Νάξου (τέλη 10ου – πρώτο μισό του 11ου αιώνα)¹².

ὀρθώσας: με τη μετοχή του ρήματος «ὀρθόω-ῶ» δηλώνεται η πράξη της ανέγερσης του ναού¹³.

εἰ χοῦν τὸν αὐτοῦ προσάψουσιν ἑτέρω: ο υποθετικός σύνδεσμος «εἰ» εισάγει συνήθως απειλητικές εκφράσεις. Ως «χοῦς» προσδιορίζεται η σορός ενός νεκρού, η οποία εδώ πρέπει να ανήκει στον κτήτορα, όπως προκύπτει από τη γενική «αὐτοῦ». Το ρήμα προσάπτω

συντάσσεται με δοτική και αιτιατική, οπότε η διατύπωση θα ήταν ορθότερη ως «εἰ τῷ χῶ τῷ αὐτοῦ προσάψουσιν ἕτερον (ἢ ἑτέρου)». Η φράση αναφέρεται επομένως στο απευκταίο ενδεχόμενο παραβίασης του τάφου και εναπόθεσης άλλου νεκρού στο μνημείο.

Με βάση τα συμφραζόμενα, η επιγραφή φαίνεται ότι αφορά σε έναν κτήτορα, ο οποίος ενταφιάστηκε στον ναό που ο ίδιος ίδρυσε. Στον πρώτο στίχο γίνεται λόγος για την εκβάθρων ανοικοδόμηση του ναού, ενώ στον δεύτερο διατυπώνεται μια απειλή ή κατάρα σε όποιον προσθέσει άλλη σορό στον τάφο του κτήτορα. Πριν από τη φράση «εἰ χοῦν» υπάρχει στιγμή, που ίσως διαχώριζε νοηματικές ενότητες. Το κείμενο ήταν μάλλον απλό ως προς τη διατύπωσή του, ακολουθώντας μια τυπική για επιτύμβιες επιγραφές διατύπωση. Πιθανότατα θα άρχιζε με τη δήλωση της ταυτότητας του νεκρού κτήτορα, με φράσεις όπως *Ἐκοιμήθη*¹⁴ ή

⁹ Από όσο τουλάχιστον μπόρεσα να διαπιστώσω, σε επιγραφές της μεσοβυζαντινής περιόδου.

¹⁰ Βλ. ενδεικτικά A. Rhoby, *Byzantinische Epigramme auf Stein, nebst Addenda zu Bänden 1 und 2*, W. Hörander – A. Rhoby – A. Paul (εκδ.), *Byzantinische Epigramme in Inschriftlicher Überlieferung*, B. 3/I, Βιέννη 2014, 185 αριθ. GR33, 252 αριθ. GR67, 277 αριθ. GR79, 364 αριθ. GR114, 367 αριθ. GR117, 485 αριθ. IT28, 728 αριθ. TR108.

¹¹ Βλ. ενδεικτικά S. Kalopissi-Verti, *Dedicatory Inscriptions and Donor Portraits in Thirteenth-Century Churches of Greece*, Βιέννη 1992, 51 αριθ. 4b, 54 αριθ. 8, 57-58 αριθ. 10a-c, 60 αριθ. 11 και 12.

¹² Rhoby, *Byzantinische Epigramme auf Stein*, ό.π. (υποσημ. 10), 315-318 αριθ. GR96, εικ. XL-XLI.

¹³ Ε. Κριαράς, *Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημόδους γραμματείας, 1100-1669*, ΙΔ', Θεσσαλονίκη 1997, 57.

¹⁴ Προβλ. τη σαρκοφάγο του Ιωάννου πρωτοσπαθαρίου και στρατηγού στις Σέρρες, του 1050: Θ. Παζαράς, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφιας πλάκες της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου από την Ελλάδα*, Αθήνα 1988, 21 αριθ. 1, πίν. 1-2 την επιτύμβια του Βάρδα από την Αντιόχεια, του 1063: G. Vikan, *Catalogue of the Sculpture in the Dumbarton Oaks Collection from the Ptolemaic to the Renaissance*, Ουάσινγκτον 1995, 97-98 αριθ. 37· την ψευδοσαρκοφάγο του πρωτοσπαθαρίου και τοποτηρητή Βασιλείου Μερσινιώτη στο Μπάρι της Ιταλίας, του 1075: A. Guillou, *Recueil des inscriptions grecques médiévales d'Italie*, Ρώμη 1996, 163-164 αριθ. 146, πίν. 141· την ψευδοσαρκοφάγο ενός Γεωργίου στον Καλόξυλο της Νάξου, του 1098 ή 1126 ή 1128: Γ. Μαστοροπούλου, «Μαΐστρος ο Κόητος», ένας μαρμαράς του ΙΒ' αιώνα στη Νάξο», *Αντίφωνον. Αφιέρωμα στον καθηγητή Ν. Β. Δρανδάκη*, Θεσσαλονίκη 1994, 436-443 και 799-801. Χ. Πέννας, *Μελέτη μεσοβυζαντινής γλυπτικής. Νάξος – Πάρος*, Αθήνα 2000, 32-33. Α. Μητσάνη, «Η χορηγία στις Κυκλάδες από

Ἐτελειώθη¹⁵ ἢ Ἐτελεύτησεν¹⁶ ἢ Ἰδὲ τέθαπται¹⁷ ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ δεῖνα κ.τ.τ. Την ταυτότητά του συμπλήρωνε ἡ κτητορική του ιδιότητα, μέσω τῆς αναφοράς στὴν ἰδρυση τοῦ ναοῦ. Θα ἀκολουθοῦσε πιθανῶς ἡ δήλωση τῆς ἀφιέρωσης τοῦ ναοῦ καὶ κατόπιν (ἢ συνδυαστικά) ἡ μνεία τῶν κινήτρων τῆς πράξης του. Το κείμενο θα ἐκλείνε μάλλον με τὴν κατάρα ἐναντίον τῆς παραβίασης τοῦ τάφου τοῦ δωρητῆ¹⁸.

Ὁ συνδυασμός τῆς αναφοράς στὴν κτητορική ιδιότητα τοῦ νεκροῦ καὶ τῆς πρόληψης τῆς παραβίασης τοῦ τάφου τοῦ εἶναι ἀρκετά σπάνιος σε μεσαιωνικὲς ἐπιγραφές, με δύο γνωστά –τουλάχιστον στὸν γράφοντα– παραδείγματα τῆς μέσης βυζαντινῆς περιόδου, στα ὁποῖα τὸ περιεχόμενο εἶναι παρεμφερές: πρόκειται γιὰ τὶς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές τοῦ διακόνου Βασιλείου ἀπὸ τὸ Πάνιον τῆς Ανατολικῆς Θράκης (965), κτήτορα ἐνός ναοῦ τῶν Ἁγίων Αναργύρων¹⁹, καὶ τοῦ Διονυσίου Καμφορῆ στο Στόμιο (Τσάγεζι) τῆς Θεσσαλίας (11ος αἰώνας), ὁ ὁποῖος ἰδρυσε μίᾳ ἐκκλησίᾳ που δὲν κατονομάζεται²⁰.

Τὰ παραπάνω δεδομένα συγκλίνουν στὴν ἀπόδοση τῆς ἐπιγραφῆς τῆς Θεοσκέπαστης στὴ μέση βυζαντινὴ περίοδο· ὡς ἀκριβέστερος χρονολογικὸς προσδιορισμὸς προτείνεται ὁ 10ος ἢ ὁ 11ος αἰώνας, λαμβάνοντας ὑπόψη καὶ τὴ σπάνια δήλωση τοῦ γράμματος «ψι» με σταυρό, που ἀπαντᾶ σε ἐπιστύλιο τέμπλου ἀπὸ τὸ

τὸν 6ο μέχρι τὸν 14ο αἰ. Ἡ μαρτυρία τῶν ἐπιγραφῶν», *EEBS NB'* (2004-2006), 400, 417 ἀριθ. 20 καὶ τὴν ἐπιτύμβια τοῦ μοναχοῦ Κλήμεντος στὶς Σέρρες, τοῦ 1171: Παζαράς, *Σαροκοφάγοι*, 22 ἀριθ. 3, πίν. 3β κ.ά.

¹⁵ Α. Κ. Ορλάνδος – Λ. Βρανούσης, *Τὰ χαράγματα τοῦ Παρθενῶνος*, Αθήνα 1973, 22*, με κατάλογο τῶν πολυάριθμων παραδειγμάτων.

¹⁶ Πάνιον Θράκης, ἐπιτύμβια τοῦ μοναχοῦ Καλλίστου, 9ος-11ος αἰώνας. C. Asdracha, «Inscriptions de la Thrace orientale (VIIe-XIe siècles). Présentation et commentaire historique», *AD* 44-46 (1989-1991), Μελέτες, 285-286 ἀριθ. 77.

¹⁷ Πάνιον Θράκης, ἐπιτύμβια διακόνου Βασιλείου, 965: Asdracha, «Inscriptions de la Thrace orientale», ὅ.π. (υποσημ. 16-), 289-291 ἀριθ. 80.

¹⁸ Οἱ ἀπειλητικὲς ἐκφράσεις τοποθετοῦνται κατὰ κανόνα στὸ τέλος τῶν ἐπιγραφῶν, ὡς καὶ τῶν δικαιοπρακτικῶν ἐγγράφων, βλ. Η. Saradi, «Cursing in the Byzantine notarial acts: A form of warranty», *Βυζαντινά* 17 (1994), 441-533.

¹⁹ Asdracha, «Inscriptions de la Thrace orientale», ὅ.π. (υποσημ. 16), 289-291 ἀριθ. 80.

²⁰ Rhoby, *Epigramme auf Stein*, ὅ.π. (υποσημ. 10), 363-365 ἀριθ. GR114, εἰκ. 46.

Νότιον (Ahmetbeylik) τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἀκριβῶς χρονολογημένο στὸ 959/60²¹.

Ἡ ἀκριβὴς ἀρχικὴ θέση τοῦ λίθου μᾶς εἶναι ἀγνωστὴ. Ἡ ἀπουσία γλυπτοῦ διακόσμου καὶ τὸ περιεχόμενο οδηγοῦν πρὸς δύο ἐκδοχές: α) νὰ ἐπρόκειτο γιὰ κοσμητὴ θυρώματος ἐνός ναοῦ, παρόμοιο με ἐκεῖνον τῆς Παναγίας τῶν Χαλκῶν στὴ Θεσσαλονίκη, που καλύπτεται ἐξ ὀλοκλήρου με δίστιχη κτητορική ἐπιγραφή τοῦ ἔτους 1028²² β) νὰ ἀποτελοῦσε στοιχεῖο ταφικοῦ μνημείου με μαρμάρινο διάκοσμο –π.χ. κοσμητὴς ἐπάνω ἀπὸ πλάκα που κάλυπτε τὸ μέτωπο ἐνός ἀρκοσολίου²³.

Ὡς πρὸς τὸ μνημεῖο στὸ ὁποῖο θα βρισκόταν ἡ ἐπιγραφή, μποροῦν νὰ γίνουν μόνον τοπογραφικοὶ συσχετισμοί, καθὼς ἡ ταυτότητα καὶ ἡ θέση τοῦ εἶναι ἐπίσης ἀγνωστες. Ὁ ναός τῆς Θεοσκέπαστης, στὸν ὁποῖο ἐντοιχίστηκε ὁ λίθος μετὰ τὸν 16ο αἰώνα, βρίσκεται στὴ Χώρα, ἐναντὶ οἰκισμοῦ που δημιουργήθηκε ἀμέσως μετὰ τὴν κατάκτηση τῆς Ἄνδρου ἀπὸ τοὺς Βενετούς στὶς ἀρχές τοῦ 13ου αἰώνα²⁴. Τὸ μαρμάρινο υλικὸ που ἀπαντᾶ διάσπαρτο σε οἰκοδομήματα τῆς Χώρας καὶ εἶναι παλαιότερο τῆς ἰδρυσῆς τῆς, ἔχει συγκεντρωθεῖ ἀπὸ δύο κυρίως θέσεις τοῦ νησιοῦ: ἀφενὸς ἀπὸ τὴν κοιτινὴ ἐνδοχώρα τῆς κοιλάδας τῆς Μεσαριάς, ὅπου ἐκτιμάται ὅτι ἀναπτυσσόταν τὸ κέντρο τῆς ζωῆς τοῦ κατὰ τοὺς μεσοβυζαντινοὺς χρόνους²⁵, ἀφετέρου ἀπὸ τὴν ἀρχαία πόλη τῆς Ἄνδρου στὶς δυτικὲς ἀκτές, στὴ θέση τοῦ σημερινοῦ χωριοῦ τῆς Παλαιόπολης²⁶. Τὰ ἀρχιτεκτονικά μέλη καὶ γλυπτά τῆς μέσης βυζαντινῆς περιόδου προέρχονται ἀπὸ τὴν πρώτη θέση, τῆς Μεσαριάς, ἡ ὁποία κατ' ἐξοχίαν ἀκμασε κατὰ τὴν περίοδο αὐτή,

²¹ Rhoby, *Epigramme auf Stein*, ὅ.π. (υποσημ. 10), 522-523 ἀριθ. TR 5, εἰκ. 86.

²² Rhoby, *Epigramme auf Stein*, ὅ.π. (υποσημ. 10), 384-388 ἀριθ. GR126, πίν. LIX.

²³ Γιὰ πλάκες αὐτοῦ τοῦ εἶδους, βλ. L. Fundic, «Βυζαντινὰ ἀρχιτεκτονικά μέλη στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Τριπόλεως», *ΔΧΑΕ Λ'* (2009), 141-148, με ἀναλυτικὴ βιβλιογραφία.

²⁴ Βλ. Ε. Δωρῆ – Π. Βελισσαρίου – Μ. Μιχαηλίδης, *Κάτω Κάστρο. Ἡ πρώτη φάση τῶν ἀνασκαφῶν στὸ βενετικὸ φρούριο τῆς Χώρας Ἄνδρου* (= Ἄνδρ.Χρον 34), Ἄνδρος 2003, 199-204.

²⁵ Α. Κ. Ορλάνδος, «Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ἄνδρου», *ΑΒΜΕ Η'* (1955-1956), 4-5. Ε. Malamut, *Les îles de l'Empire byzantin: VIIIe-XIe siècles*, Παρίσι 1988, 267, 289.

²⁶ Λ. Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα (ἐπιμ.), *Παλαιόπολη Ἄνδρου. Τριάντα χρόνια ἀνασκαφικῆς ἐρευνας*, Ἄνδρος 2017, με τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία.

ενώ εκείνα της αρχαιότητας και της παλαιοχριστιανικής περιόδου αντλήθηκαν από την αρχαία πόλη, που εγκαταλείφθηκε στις πρώτες δεκαετίες του 7ου αιώνα. Στη Μεσαριά και την ευρύτερη περιοχή της σώζονται σήμερα τρεις υψηλών προθέσεων ναοί του 12ου αιώνα, ο Ταξιάρχης της Μελίδας²⁷, ο Μεγάλος Ταξιάρχης της Μεσαριάς²⁸ και ο Ταξιάρχης στα Υψηλού²⁹. Από τους δύο πρώτους έχουν σωθεί δείγματα περιτέχνου γλυπτού διακόσμου και ζωγραφικής καλής ποιότητας. Την εκτίμηση ότι η εξεταζόμενη επιγραφή προέρχεται από την ίδια περιοχή ενισχύει η ύπαρξη δύο ακόμη μεσοβυζαντινών γλυπτών σε δεύτερη χρήση στη Θεοσκεπάστη, για το ένα από τα οποία έχει προταθεί

²⁷ Ορλάνδος, «Μνημεία τῆς Ἄνδρου», ό.π. (υποσημ. 25), 35-46, εικ. 21-30. Χ. Μπούρας – Λ. Μπούρα, *Ἡ ἑλλαδική ναοδομία κατὰ τὸν 12ο αἰώνα*, Αθήνα 2002, 66-67 και σποραδικά, εικ. 48-49, 390γ, 465, 469. Λ. Δεμαθά, «Ο Ταξιάρχης Μεσαριάς και ο Ταξιάρχης Μελίδας. Στερέωση και συντήρηση βυζαντινών ναών της Ἄνδρου», *Νήσος Ἄνδρος 2* (2008), 14-17, εικ. 3, 4. Κλ. Ασλανίδης, «Ἡ μεσοβυζαντινὴ ναοδομία στην Ἄνδρο και οἱ σχέσεις της με την ηπειρωτικὴ Ελλάδα και τὰ νησιά», *Ἡ βυζαντινὴ Ἄνδρος (4ος-12ος αἰώνας). Νεότερα ἀπὸ την αρχαιολογικὴ ἔρευνα και τις ἀποκαταστάσεις των μνημείων, Πρακτικὰ Ἐπιστημονικῆς Συνάντησης (Ἀθήνα, 20 Μαρτίου 2015)* (= *ἌνδρΧρον* 43), επιμ. Γ. Πάλλης, Ἄνδρος 2016, 127-132, 138, εικ. 116B, 120-123.

²⁸ Ορλάνδος, «Μνημεία τῆς Ἄνδρου», ό.π. (υποσημ. 25), 8-34, εικ. 1-20. Μ. Αχεμιάστου-Ποταμιάνου, «Ἄγνωστες τοιχογραφίες στο ναὸ του Ταξιάρχου της Μεσαριάς στην Ἄνδρο», *ΑΑΑ XVI* (1983), 106-119. Μπούρας – Μπούρα, *Ἡ ἑλλαδικὴ ναοδομία*, ό.π. (υποσημ. 27), 71-74 και σποραδικά, εικ. 53-58, 467, 499, 563. Δεμαθά, «Στερέωση και συντήρηση», ό.π. (υποσημ. 27), 9-14, εικ. 1, 2. Μ. Αχεμιάστου-Ποταμιάνου, «Οἱ τοιχογραφίες του Μεγάλου Ταξιάρχου Μιχαὴλ στη Μεσαριά της Ἄνδρου. Στοιχεῖα εἰκονογραφίας και τέχνης», Ὁ Γκράτζιου – Χρ. Λούκος (επιμ.), *Ψηφίδες. Μελέτες ἱστορίας, αρχαιολογίας και τέχνης στη μνήμη της Στέλλας Παπαδάκη-Oekland*, Ηράκλειο 2009, 117-132. Ασλανίδης, «Ἡ ναοδομία στην Ἄνδρο», ό.π. (υποσημ. 27), 127-132, 136, 138, εικ. 116A, 117-119. Χ. Πέννας, «Αποκαταστάσεις στα βυζαντινὰ μνημεία της Ἄνδρου και νεότερα αρχαιολογικὰ τεκμήρια», Πάλλης (επιμ.), *Ἡ βυζαντινὴ Ἄνδρος*, ό.π. (υποσημ. 27), 65-69, εικ. 26-32.

²⁹ Ορλάνδος, «Μνημεία τῆς Ἄνδρου», ό.π. (υποσημ. 25), 46-49, εικ. 31. Μπούρας – Μπούρα, *Ἡ ἑλλαδικὴ ναοδομία*, ό.π. (υποσημ. 27), 74-75 και σποραδικά, εικ. 59, 390γ. Ασλανίδης, «Ἡ ναοδομία στην Ἄνδρο», ό.π. (υποσημ. 27), 127-133, εικ. 124-129. Η Κοίμηση στο Μεσαθύρι, που θεωρούνταν επίσης πτόσμα του 12ου αιώνα, αναχρονολογείται τελευταία στη λατινική περίοδο, βλ. Ασλανίδης, «Ἡ ναοδομία στην Ἄνδρο», ό.π. (υποσημ. 27), 127, με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

απόδοση στον Ταξιάρχη της Μελίδας³⁰, ενώ το δεύτερο ίσως σχετίζεται με τον Ταξιάρχη της Μεσαριάς³¹.

Η επιγραφή στον Άγιο Χαράλαμπο Μεσαριάς

Ο Πασχάλης δημοσίευσε επίσης δύο επιγραφές από το παρεκκλήσι του Αγίου Χαράλαμπος στη Μεσαριά, οι οποίες σύμφωνα με το περιεχόμενό τους πρέπει να συνανήσαν³². Ο μικρός ναός βρίσκεται βορειοανατολικά του οικισμού της Μεσαριάς, στην κάτω πλευρά του επαρχιακού δρόμου που οδηγεί προς τη Χώρα και στο ύψος του Κοινοτικού Ταφείου. Οι εξωτερικές του όψεις καλύπτονται σήμερα από παχύ επίχρισμα και διαδοχικά ασβετώματα, κάτω από τα οποία έχουν ίσως καλυφθεί οι ενεπίγραφοι λίθοι. Σημειώνεται ότι μέσα στον ναό απόκειται μαρμαρίνος δίδυμος μεσοβυζαντινός κιονίσκος, ενώ στον περιβάλλοντα χώρο υπάρχουν διάσπαρτα αρχιτεκτονικά στοιχεία, επίσης από μάρμαρο.

Σύμφωνα με τον Πασχάλη, ο ένας λίθος βρισκόταν «ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ ὑπερθύρου, κεκοσμημένου διὰ παλαιῶν ἐπὶ μαρμάρου ἀναγλύφων ἀνθεμίων βυζαντινῆς προελεύσεως» και ο άλλος «εἰς τὸ ὑπέρθυρον τῆς πρὸς ἀριστερὰ θύρας»³³. Το μέλος θα μπορούσε να εἶναι επιτύλιο τέμπλου ἢ κοσμητῆς θυρώματος. Με βάση τη μεταγραφή του Πασχάλη, το κείμενο εἶχε ως εξής:

† Ἄγιε Γεώργιε βοήθει - - -
- - -] σὼ δοῦλο Μιχαὴλ τὸ Σκορδ[- - -

Ο Πασχάλης δεν αναφέρει τίποτε για τον τύπο των γραμμάτων.

Ἄγιε Γεώργιε βοήθει: η επιγραφή αρχίζει με επίκληση στον άγιο Γεώργιο, προς τον οποίο θα απευθυνόταν

³⁰ Μ. Καραγάτση, *Λίθινες εἰκόνας τῆς Ἄνδρου* (= *ἌνδρΧρον* 18), Ἄνδρος 1990, 79 αριθ. 38. Μπούρας – Μπούρα, *Ἡ ἑλλαδικὴ ναοδομία*, ό.π. (υποσημ. 27), 68, 563, εικ. 565.

³¹ Πρόκειται για πεσσίκο τέμπλο εντοιχισμένο στα αριστερά –κατὰ τον θεατή– της μαρμαρίνης μεταβυζαντινῆς εἰκόνας της Βρεφοκρατούσας στην άλλοτε πρόσοψη της Θεοσκεπάστης, ο οποίος κοσμεῖται με δύο κυματοειδῆ ταινίες που συγκλίνουν και αποκλίνουν, και με ανθέμια. Το θέμα απαντᾶ σε αντίστοιχο μέλος που βρίσκεται σήμερα εντοιχισμένο στο ιερό βήμα του Μεγάλου Ταξιάρχου.

³² Πασχάλης, «Χριστιανικὴ Ἄνδρος Β'», ό.π. (υποσημ. 1), 35-36. Πασχάλης, «Ἐπιγραφὰὶ τῆς Ἄνδρου», ό.π. (υποσημ. 1), 58 αριθ. 24.

³³ Ο ναός στη σημερινή του μορφή δεν διαθέτει πάντως δύο θύρες, όπως υπονοεῖ η περιγραφή αυτή.

και η δωρεά. Ο τύπος αυτός είναι κοινός σε επικλήσεις προς τον Χριστό ή τη Θεοτόκο, αλλά χρησιμοποιείται σπάνια για μεμονωμένους αγίους, όπως εδώ –ένα παράδειγμα του 11ου αιώνα απαντά στη Λέρο³⁴.

Μιχαήλ τὸ Σκορδῖ - - : με βάση τα συμφραζόμενα, ο Μιχαήλ μπορεί να αναγνωριστεί ως κτήτορας ενός ναού του Αγίου Γεωργίου ή δωρητής μαρμαρίων γλυπτών (τέμπλου ή θυρώματος) σε αυτόν. Από το οικογενειακό όνομα σώζονταν τα πέντε πρώτα γράμματα. Επώνυμα που να αρχίζουν με τα συγκεκριμένα γράμματα σπανίζουν στις βυζαντινές πηγές. Κατά τον 11ο αιώνα μαρτυρείται ο Νικήτας Σκορδέας, μοναχός της μονής Σκορδόου του Αγίου Όρους³⁵. Από τον 13ο αιώνα και εξής εμφανίζεται η κρητική οικογένεια Σκορδίλη³⁶, η οποία όμως δεν μαρτυρείται στην Άνδρο. Είναι δε απίθανο ο Μιχαήλ της επιγραφής να είχε σχέση με τον ιερέα Νικόλα Σκόρδο που υπογράφεται σε ανδρικό έγγραφο του 1715³⁷.

Παρά την αδυναμία να επανεξετάσουμε τους ίδιους τους λίθους, η επιγραφή του Αγίου Χαραλάμπους παρουσιάζει δεδομένα που επιτρέπουν τη χρονολογική της κατάταξη με αρκετή ασφάλεια. Ο ανάγλυφος διάκοσμος που έφεραν οι λίθοι, ήταν, κατά τον Πασχάλη, βυζαντινός, εκτίμηση που μπορεί να ληφθεί σοβαρά υπόψη, καθώς ο ίδιος είχε αποδεδειγμένα την ικανότητα να διακρίνει τα βυζαντινά ανάγλυφα από τα μεταγενέστερα και συνήθιζε να επισημαίνει την παρουσία τους, όποτε τα συναντούσε³⁸. Το γεγονός ότι η παραγωγή μαρμαρογλυπτικής στην Άνδρο τερματίζεται το πρώτο μισό του

13ου αιώνα θέτει ένα χρονολογικό πλαίσιο, στο οποίο εντάσσεται κυρίως η μέση βυζαντινή περίοδος. Την ίδια εκτίμηση ενισχύει και η μέχρι στιγμής πλήρης ανυπαρξία επιγραφών του 13ου και του 14ου αιώνα στο νησί. Έτσι φαίνεται περισσότερο πιθανό να χρονολογείται η δωρεά του Μιχαήλ στους μεσοβυζαντινούς χρόνους.

Η επιγραφή μαρτυρεί έμμεσα την ύπαρξη στην Άνδρο ενός ναού αφιερωμένου στον Άγιο Γεώργιο, για τον οποίο δεν υπάρχουν άλλες πληροφορίες. Η θέση του θα πρέπει να αναζητηθεί και πάλι στην ευρύτερη περιοχή της Μεσαριάς: νεότερων χρόνων ναοί με αφιέρωση στον συγκεκριμένο άγιο, που θα μπορούσαν να έχουν διαδεχθεί έναν παλαιότερο βυζαντινό, εντοπίζονται, σύμφωνα με τον Πασχάλη, στον Πιτροφό³⁹.

Οι δωρητές στη μεσοβυζαντινή Άνδρο

Οι ξεταζόμενες επιγραφές προσθέτουν νέα δεδομένα για τους δωρητές και τον ρόλο τους στη ναοδομία και την καλλιτεχνική παραγωγή της Άνδρου κατά τη μεγάλη ακμή που γνώρισε το νησί στη μέση βυζαντινή περίοδο. Στη δραστηριότητα αυτή αναφέρονται άμεσα ή έμμεσα επτά συνολικά –μαζί με τις δύο παραπάνω– επιγραφές, χρονολογούμενες από τον 10ο ή 11ο έως τον 12ο αιώνα, ενώ ορισμένες ενδείξεις παρέχουν τα ίδια τα σωζόμενα μνημεία διά της αρχιτεκτονικής και του διακόσμου τους. Στη συνέχεια θα επιχειρήσουμε μια αποτίμηση των δεδομένων αυτών, με στόχο να προσδιορίσουμε τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της δράσης των δωρητών⁴⁰ στο νησί.

³⁴ *Άγιε Παύλε, φωστήρ τῆς οἰκουμένης...* Πρβλ. Rhoby, *Epigramme auf Stein*, ό.π., (υποσημ. 10), 275-277 αριθ. GR78, εικ. 33.

³⁵ *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit Online*, Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften. Nach Vorarbeiten F. Winkelmanns erstellt, Βερολίνο – Βοστώνη 2013, αριθ. 25846 <https://www.degruyter.com/view/PMBZ/PMBZ28000> (τελευταία πρόσβαση, 13 Νοεμβρίου 2019).

³⁶ E. Trapp (διεύθ.), *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, 11. Faszikel: *Σκαβαλέρος - Τιχόμηρος*, Βιέννη 1991, 15-16 αριθ. 26128-26141.

³⁷ Δ. Ι. Πολέμης, «Περὶ τὰ φορολογικὰ τῆς Ἄνδρου κατὰ τὸ ἔτος 1721», *Πέταλον* 6 (1995), 103, αριθ. εγγρ. 1.

³⁸ Η ικανότητα αυτή διαπιστώνεται σε πολλές περιπτώσεις στο έργο του Πασχάλη: ενδεικτικά αναφέρεται η ορθή διάκριση των γλυπτών του 12ου αιώνα από τα μεταβυζαντινά στον Μεγάλο Ταξιάρχη της Μεσαριάς: Πασχάλης, «Παλαιὰ ἐκκλησίαι τῆς Ἄνδρου», ό.π. (υποσημ. 1), 6-8.

³⁹ Δ. Πασχάλης, «Βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ ἐκκλησίαι τῆς Ἄνδρου, ὧν ἔναι φραγκικαί», *Θεολογία ΚΖ'* (1956), 448 σημ. 1. Οι καταγεγραμμένοι στο οθωμανικό κτηματολόγιο του 1670 ναοί του αγίου δεν εμπίπτουν στην ευρύτερη περιοχή της Μεσαριάς: Η. Κολοβός, *Ὅπου ἦν κῆπος. Η μεσογειακή νησιωτική οικονομία της Άνδρου σύμφωνα με το οθωμανικό κτηματολόγιο του 1670*, Αθήνα – Άνδρος 2017, 255.

⁴⁰ Βασικοί τίτλοι για τη χορηγία και τους δωρητές κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο: A. Cutler, «Art in Byzantine Society: Motive forces of Byzantine patronage», *JÖB* 32 (1981), 759-787. R. Cormack, «Patronage and New Programs of Byzantine Iconography», *The 17th International Byzantine Congress. Major Papers (Washington, D.C., August 3-8, 1986)*, Νέα Υόρκη 1986, 609-638. M. Panayotidi, «The Character of Monumental Painting in the Tenth Century. The Question of Patronage», *Κωνσταντίνος Ζ' ο*

Την πληρέστερη εικόνα για τη σχέση των δωρητών με ένα μνημείο παρέχει ο Μεγάλος Ταξίαρχης της Μεσαριάς, που διασώζει τρεις σχετικές επιγραφές. Κτήτορες του ναού ήταν οι «σύννευνοι» Κωνσταντίνος Μοναστηριώτης και Ειρήνη Πρασίνη, όπως δηλώνει το κείμενο που χαράχθηκε περιμετρικά στο επίθημα του κιονοκράνου του βόρειου κίονα του ναού με τη χρονολογία ρξξϛ´ (=1158) (Εικ. 2)⁴¹. Η σύζυγος του Μοναστηριώτη, Ειρήνη, διατηρεί το οικογενειακό της επώνυμο επιθυμώντας ίσως να δηλώσει μια αριστοκρατική καταγωγή, για την οποία θα ήταν υπερήφανη⁴².

Πορφυρογέννητος και η εποχή του. Β΄ Διεθνής Βυζαντινολογική Συνάντηση (Δελφοί, 22-26 Ιουλίου), επιμ. Α. Μαρκόπουλος, Αθήνα 1989, 285-331. L. Bernardini, «Les donateurs des églises de Cappadoce», *Byzantion* 62 (1992), 118-140. S. Kalopissi-Verti, «Epigraphic Evidence in Middle-Byzantine Churches of the Mani (Patronage and Art Production)», Μ. Ασπρά-Βαρδαβάκη (επιμ.), *Λαμπηδών. Αφιέρωμα στη μνήμη της Ντούλας Μουρίκη*, 1, Αθήνα 2003, 339-354. Α. Αναστασιάδου, *Η χορηγία στις ανατολικές επαρχίες της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Αφιερωματικές και κτητορικές επιγραφές ναών της Μ. Ασίας (4ος-15ος αι.)*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2005. Μητσάνη, «Η χορηγία στις Κυκλάδες», ό.π. (υποσημ. 14), 397-401, 414-422 αριθ. 16-29. *Donation et donateurs dans le monde byzantin. Actes du colloque international de l'Université de Fribourg (13-15 mars 2008)*, επιμ. J.-M. Spiesser – É. Yota, Παρίσι 2012.

⁴¹ † Ὁ πάνσεπτος ναὸς οὗτος ὁ τοῦ / Μεγάλου Ταξίαρχου Μυχαήλ ἀνηκοδομήθη ἐπὶ βασιλείῳ κυροῦ Μανουήλ Κομνηνοῦ π(ατ)ριάρχου κυροῦ Λουκά κτητόρων δε / συνεινώνων Κωνσταντινοῦ / κὲ Ἡρίνης οὗ κληῖσις ἐστὶν ἐπόννημιος Μοναστηριώτου κὲ τῆς Πρασίνης / μνημὴ Μαρι(ί)ω ἰν(δι)κιτιώνος ρ´ ἔπ(ου)ς ρξξϛ´ (=1158) †: Α. Μηλιαράκης, *Ὑπομνήματα περιγραφικὰ τῶν Κυκλάδων νήσων κατὰ μέρος*: Ἄνδρος, Κέως, Αθήνα 1880, 91. Πασχάλης, «Παλαιὰ ἐκκλησίαι τῆς Ἄνδρου», ό.π. (υποσημ. 1), 8-11. Ορλάνδος, «Μνημεῖα τῆς Ἄνδρου», ό.π. (υποσημ. 25), 28-30, εικ. 19. Μητσάνη, «Η χορηγία στις Κυκλάδες», ό.π. (υποσημ. 14), 418-419 αριθ. 25α. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, «Οι τοιχογραφίες του Μεγάλου Ταξίαρχου», ό.π. (υποσημ. 28), 117-119. Ν. Πετρόχειλος, «Επιγραφικές μαρτυρίες για τη βυζαντινὴ Ἄνδρου», Πάλλης (επιμ.), *Η βυζαντινὴ Ἄνδρος*, ό.π. (υποσημ. 27), 190 αριθ. 9, εικ. 156-159.

⁴² Πρβλ. την περίπτωση του ζεύγους των Θεόδωρου Λιμνιώτη και Άννας Ραδιηγής, ανακαινιστῶν του ναού των Αγίων Αναργύρων Καστοριάς κατὰ το δεύτερο μισό του 12ου αἰώνα: Ευ. Δρακοπούλου, *Η πόλη της Καστοριάς τη βυζαντινὴ και μεταβυζαντινὴ ἐποχὴ (12ος-16ος αι.)*. *Ιστορία – τέχνη – ἐπιγραφές*, Αθήνα 1997, 32-34, 44-51, εικ. 28-31, με την παλαιότερη βιβλιογραφία. Μ. Panayotidi, «Donor personality traits in 12th century painting. Some examples», Chr. Angelidi (επιμ.), *Byzantium*

των ονομάτων τους προτάσσεται αναφορά στον βασιλεύοντα αυτοκράτορα, τον Μανουήλ Α΄ Κομνηνό, και στον οικουμενικό πατριάρχη Λουκά (Χρυσοβέργη). Η επιλογή αυτή έχει εύλογα θεωρηθεί ως ένδειξη δεσμών του ζεύγους με τη βυζαντινὴ πρωτεύουσα⁴³.

Εκτός όμως από τις κεφαλές του κράτους και της εκκλησίας και το ζεύγος των κτητόρων, στον ναό μνημονεύονταν επιγραφικά τρία ακόμη πρόσωπα. Στον κορμό του νότιου κίονα, απέναντι δηλαδή από την επιγραφή του Κωνσταντίνου και της Ειρήνης, είχε χαραχθεί επίγραμμα δέκα στίχων, το οποίο έχει καταστραφεί σχεδόν ολοκληρωτικά εξαιτίας της προχωρημένης διάβρωσης της επιφάνειας του μαρμάρου⁴⁴. Ο πρώτος στίχος άρχιζε με τη φράση «Τὸν σὸν οἰκέτην Μιχαήλ», επομένως απευθυνόταν στον ίδιο τον Ταξίαρχη εκ μέρους ενός δεόμενου προσώπου που έφερε το όνομα του αρχαγγέλου και προσδιοριζόταν ως δούλος και υπηρέτης του –«οἰκέτης»⁴⁵. Το πολύστιχο επίγραμμα χαράχθηκε σε ένα κεντρικό σημείο του ναού, χαμηλότερα μεν αλλά σε εξίσου προβεβλημένη θέση σε σχέση με την επιγραφή του ζεύγους των κτητόρων. Τα στοιχεία αυτά συγκλίνουν στο συμπέρασμα ότι η παρουσία του επιγράμματος δεν μπορεί παρά να συνδεόταν με μια υλική παροχή προς τον ναό. Ο Μιχαήλ θα ενεχόταν στην ίδρυση του Μεγάλου Ταξίαρχη ως αφιερωτής και το είδος της προσφοράς του θα αναγραφόταν πιθανώς στους κατεστραμμένους στίχους.

matures. Choices, sensitivities and modes of expression (eleventh to fifteenth centuries), Αθήνα 2004, 158-165, εικ. 13-19. Μ. Παναγιωτίδη, «Η προσωπικότητα δύο αρχόντων της Καστοριάς και ο χαρακτήρας της πόλης στο δεύτερο μισό του 12ου αἰώνα», Γ. Καραδέδος (επιμ.), *Δώρον. Τιμητικός Τόμος στον καθηγητή Νίκο Νικονάνο*, Θεσσαλονίκη 2006, 159-162, εικ. 3-5.

⁴³ Τις σχετικές απόψεις συνοψίζει η Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, «Οι τοιχογραφίες του Μεγάλου Ταξίαρχου», ό.π. (υποσημ. 28), 119 σημ. 9. Υπέρ αυτών των δεσμών τάσσονται επίσης η Α. Μητσάνη, «Η χορηγία στις Κυκλάδες», ό.π. (υποσημ. 14), 399, και ο Ν. Πετρόχειλος, «Επιγραφικές μαρτυρίες», ό.π. (υποσημ. 41), 179.

⁴⁴ † Τὸν σὸν / οἰκέτην / Μιχαήλ . . . προ/τος πα/κ ς/τ τω/. . . . π/ου τ/εν η/ς : Ι. Χ. Δραγάτσης, «Ἄνδρου ἀρχαιολογίματα», *Παρνασσός Ε΄* (1881), 788-789. Πασχάλης, «Παλαιὰ ἐκκλησίαι τῆς Ἄνδρου», ό.π. (υποσημ. 1), 13. Ορλάνδος, «Μνημεῖα τῆς Ἄνδρου», ό.π. (υποσημ. 25), 30-31. Μητσάνη, «Η χορηγία στις Κυκλάδες», ό.π. (υποσημ. 14), 419 αριθ. 25β. Πετρόχειλος, «Επιγραφικές μαρτυρίες», ό.π. (υποσημ. 41), 191-192 αριθ. 11, εικ. 161.

⁴⁵ Κριαράς, *Λεξικό*, ό.π. (υποσημ. 13), ΙΒ΄, Θεσσαλονίκη 1993, 185.

Εικ. 2. Άνδρος, Μεσσαριά, Μεγάλος Ταξιάρχης. Η επιγραφή στο επίθημα του βόρειου κίονα, 1156.

Εικ. 3. Αρχαιολογικό Μουσείο Άνδρου (αρχικά στον Μεγάλο Ταξιάρχη Μεσαριάς). Η επιγραφή των Δανιήλ Σγουρισμένου και Κοσμά Πικροί.

Δύο άλλα πρόσωπα, ο μοναχός Δανιήλ Σγουρισμένος και ο λαϊκός, άγνωστης ιδιότητας, Κοσμάς Πικρός, αναφέρονται σε επιγραφή σύγχρονη με εκείνη των κτητόρων, χαραγμένη σε λίθο που έτυχε νέας επεξεργασίας κατά τον 18ο μάλλον αιώνα, με αποτέλεσμα να αποκοπεί η περίμετρος του και να χαθεί μέρος του κειμένου (Εικ. 3)⁴⁶. Η αρχική θέση της επιγραφής στον ναό δεν είναι γνωστή· σήμερα εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Άνδρου. Ο πρώτος σωζόμενος σήμερα στίχος αρχίζει με τα δύο ονόματα σε γενική πτώση, στοιχείο που υπονοεί ότι θα προηγούνταν ένας άλλος στίχος με επίκληση στον αρχάγγελο Μιχαήλ ή σε άλλο ιερό πρόσωπο, στον τύπο «μνήστητι τῶν δούλων σου» ή σε παραλλαγή του. Μετά την αναφορά των ονομά-

των, το κείμενο απευθύνεται στους *ἀναγιγνώσκοντας*, τους οποίους καλεί να εύχονται υπέρ του κτήτορα ή των κτητόρων. Ο αριθμός δεν προσδιορίζεται, φαίνεται όμως εύλογο ότι ως κτήτορες θα νοούνταν ο Κωνσταντίνος Μοναστηριώτης και η Ειρήνη Πρασίνη⁴⁷ και όχι ο Δανιήλ και ο Κοσμάς –για τους τελευταίους θα είχε προηγηθεί η επίκληση στην αρχή του κειμένου. Η χρονολογία ,ξξχς´ (=1158) και η όλη διατύπωση της επιγραφής δείχνουν ότι χαράχθηκε συγχρόνως με εκείνη των κτητόρων και βάσιμα μπορεί να υποθεθεί ότι αυτό θα έγινε με τη συγκατάθεση των τελευταίων. Η δε παράκληση υπέρ των κτητόρων δηλώνει σαφώς ότι ο Δανιήλ και ο Κοσμάς αναγνώριζαν τον κυρίαρχο ρόλο τους στην ίδρυση του ναού, ίσως δε και μια πρωτοκαθεδρία ως προς την κοινωνική θέση ή τη μεταξύ τους σχέση. Η επανάληψη της μνείας του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού στην ίδια επιγραφή απηχεί ακόμη μία διάθεση συντονισμού με το περιεχόμενο του κειμένου των κτητόρων.

Η ακριβής θέση των δύο αυτών προσώπων στον ναό –θέση που θα τους έδωσε το δικαίωμα να αναγράψουν σε ξεχωριστή επιγραφή την επίκληση με τα ονόματά τους– παραμένει άδηλη. Ήταν μήπως δύο επιπλέον δωρητές που συνεισέφεραν μια μικρής έκτασης

⁴⁶ [- - -] / Δαν(ιήλ) μ(ονα)χ(οῦ) τοῦ Σγουρισμέν(ου) καὶ Κοσμά τοῦ Πικροί / καὶ οἱ ἀναγιγνώσκοντε(ς) εὐχ(ε)σθε διὰ τ(οὺς) κτ[ήτορα(ς)] / ὁ Θ(εὸ)ς σώσει αὐτ(οὺ)ς μινὶ Μαρτήω [ἰν(δικτιῶνος)ς] ἔτ(ου)ς] / ,ξξχς´ (=1158) βασιλέβοντ(ος) Μανουήλ τοῦ Κομνηνοῦ. Μηλιαράκης, Άνδρος, ὅ.π. (υποσημ. 41), 91. Δραγάτσης, «Άνδρου ἀρχαιολογήματα», ὅ.π. (υποσημ. 44), 789. Πασχάλης, «Παλαιὰ ἐκκλησίαι τῆς Άνδρου», ὅ.π. (υποσημ. 1), 13-14. Ορλάνδος, «Μνημεῖα τῆς Άνδρου», ὅ.π. (υποσημ. 25), 31-32. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, «Άγνωστες τοιχογραφίες στο ναό του Ταξιάρχη», ὅ.π. (υποσημ. 28), 106-107, εικ. 1. Σ. Κίτσου, ΑΔ 51 (1996), Β΄2 Χρονικά, 616. Μητσάνη, «Η χορηγία στῆς Κυκλάδες», ὅ.π. (υποσημ. 14), 419-420 αριθ. 25γ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, «Οἱ τοιχογραφίες του Μεγάλου Ταξιάρχη», ὅ.π. (υποσημ. 28), 118-119. Πετρόχειλος, «Επιγραφικὲς μαρτυρίες», ὅ.π. (υποσημ. 41), 190-191 αριθ. 10, εικ. 160.

⁴⁷ Την άποψη ότι πρόκειται για τους κτήτορες διατύπωσε πρώτη η Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, «Άγνωστες τοιχογραφίες στο ναό του Ταξιάρχη», ὅ.π. (υποσημ. 28), 107 σημ. 8. Οι πρώτοι εκδότες της επιγραφής προτιμοῦν τον ενικό αριθμό, ὅπως και η Α. Μητσάνη.

Εικ. 4. Άνδρος, Αηδόνια, ναός των Αγίων Τεσσαράκοντα. Το ενεπίγραφο επιστύλιο τέμπλου.

χορηγία, όπως εικάζει ο Ιωάννης Βαραλής⁴⁸, ή παρέλαβαν τον ναό αφού ολοκληρώθηκε, όπως υποθέτει η Μυρτάλη Αχεμιάστου-Ποταμιάνου⁴⁹; Αν δεχθούμε την πρώτη εκδοχή, τότε στον Μεγάλο Ταξιάρχη διαγράφεται η ύπαρξη ενός «σχήματος» χορηγίας με επικεφαλής το ζεύγος του Κωνσταντίνου και της Ειρήνης, που προβάλλονται ρητά ως οι κύριοι κήτορες του ναού, και με τη συμμετοχή τριών ακόμη προσώπων. Τα πρόσωπα αυτά ανήκαν ίσως στον κύκλο του ζεύγους, το οποίο θα τους επέτρεψε να λάβουν μέρος στο έργο της ίδρυσης του Ταξιάρχη. Ο ρόλος του Μιχαήλ σε αυτό το πλαίσιο είναι άγνωστος, πρέπει όμως να ήταν ανάλογος της περιόπτης θέσης την οποία κατέλαβε η έμμετρη επιγραφή του. Άδηλο είναι, όπως σημειώθηκε, το αντικείμενο της παρουσίας του μοναχού Δανιήλ και του Κοσμά, η επιγραφή των οποίων αποπνέει κάποιου είδους αναγνώριση της υπεροχής των κητόρων ή ακόμα και μια έκφραση ευγνωμοσύνης προς αυτούς.

Χορηγία ζεύγους κοσμικών προσώπων μαρτυρεί η επιγραφή που έχει εντοιχιστεί σε δεύτερη χρήση στον νεότερο ναό των Αγίων Τεσσαράκοντα στον οικισμό Αηδόνια της νότιας Άνδρου⁵⁰. Πρόκειται για επιστύλιο

τέμπλου του 11ου αιώνα από το οποίο λείπει το τμήμα όπου αναγραφόταν το όνομα του δωρητή (Εικ. 4). Η σύζυγος μνημονευόταν εξαρχής μόνον ως «σύμβιος», δίχως το βαπτιστικό της. Η επιγραφή αρχίζει με επίκληση της βοήθειας του Κυρίου και κλείνει με μια εσχατολογική προτροπή προς τους αναγνώστες: «εὔχεσθε δίκην». Η επιλογή να αναγραφεί το κείμενο επάνω στο τέμπλο, την πιο προβεβλημένη και ιερή κατασκευή στο εσωτερικό ενός ναού, υπονοεί ότι οι δωρητές ήθελαν να εξασφαλίσουν τόσο την αιώνια αναπαραγωγή της επίκλησής τους όσο και την προσωπική τους προβολή. Το αντικείμενο της δωρεάς δεν δηλώνεται, όπως παρατηρείται και σε άλλες περιπτώσεις επιγραφών σε αντίστοιχη θέση θα μπορούσε να πρόκειται για το ίδιο το τέμπλο μόνο ή για τον ναό συνολικά, με τη δεύτερη εκδοχή να έχει περισσότερες πιθανότητες⁵¹.

Κοσμικό πρόσωπο ήταν και ο δωρητής Μιχαήλ της επιγραφής του Αγίου Χαραλάμπους στη Μεσαριά. Λόγω της αποσπασματικής διατήρησης του κειμένου, δεν γνωρίζουμε αν έδρασε ατομικά ή σε συνεργασία με άλλο πρόσωπο, συγγενικό ή μη. Αποδέκτης της δωρεάς και της επίκλησής του είναι ο άγιος Γεώργιος η επιλογή του συγκεκριμένου στρατιωτικού αγίου θα μπορούσε να εκληφθεί ως ένδειξη αντίστοιχης ιδιότητας του δωρητή⁵², χωρίς, ωστόσο, αυτό να είναι δυνατό να επιβεβαιωθεί.

⁴⁸ Ι. Δ. Βαραλής, «Η γλυπτική του 12ου αιώνα στην Άνδρο. Ζητήματα προέλευσης και εργαστηρίων», Πάλλης (επιμ.), *Η βυζαντινή Άνδρος*, ό.π. (υποσημ. 27), 158.

⁴⁹ Αχεμιάστου-Ποταμιάνου, «Οι τοιχογραφίες του Μεγάλου Ταξιάρχη», ό.π. (υποσημ. 28), 132.

⁵⁰ † *Κ(ύρι)ε βοήθη τὸν δούλων σου [- - -] α καὶ τὴ σύνβιον αὐτοῦ ἢ δὲ ἀναγνωσκῶντες εὔχεσθε δίκ(η)ν* †: Δραγάτης, «Άνδρου ἀρχαιολογήματα», ό.π. (υποσημ. 44), 783-784 (όπου ο ναός αναφέρεται με το αγωνύμιο Αγιοί Πάντες). Πολέμης, «Ανέκδοτοι ἐξ Ἄνδρου ἐπιγραφαί», ό.π. (υποσημ. 3), 723 αριθ. 5. Μητσάνη, «Ἡ χορηγία στὶς Κυκλάδες», ό.π. (υποσημ. 14), 420 αριθ. 26. G. Pallis, «Inscriptions on middle Byzantine marble templon screens», *BZ* 106.2 (2013) 798 αριθ. 58, εικ. 6. Πετρόχειλος, «Επιγραφικές μαρτυρίες», ό.π. (υποσημ. 41), 192 αριθ. 12, εικ. 162-166.

⁵¹ Pallis, «Inscriptions on templon screens», ό.π. (υποσημ. 50), 773-774.

⁵² Πρβλ. μολυβδόβουλλα όπου στρατιωτικοί επιλέγουν απεικόνιση του αγίου Γεωργίου ή άλλων ενόπλων αγίων, των οποίων δεν φέρουν το όνομα: Π. Γουναρίδης, «Ένα μολυβδόβουλλο του Αλεξίου Α΄ Μεγαλοκομνηνού», *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 13 (1999), 247-261. Διαφοροποίηση του προστάτη αγίου από εκείνον του οποίου το όνομα φέρει ο κάτοχος, απαντά συχνά σε μολυβδόβουλλα της περιόδου και υπαγορεύεται από ποιζίλες παραμέτρους: J.-Cl. Cheynet, «Par Saint Georges, par Saint Michel», *TM* 14 (2002), 115-134.

Από τον χώρο του μοναχισμού προέρχεται η επιγραφή στον νότιο κίονα του Ταξιάρχη της Μελίδας (Εικ. 5)⁵³. Το λιτό κείμενο με την επίκληση του μοναχού Αρσενίου είναι χαραγμένο στον κορμό του κίονα, επάνω από ένα διάχωρο με περίτεχνο ανάγλυφο φυλλοφόρο σταυρό, και δεν αναφέρεται ρητά σε πράξη δωρεάς. Ο Αναστάσιος Ορλάνδος θεωρούσε ότι η επιγραφή «κατονομάζει τὸν ἀφιερωτὴν ἢ καὶ τὸν λαξεύσαντα τοὺς σταυροὺς μοναχόν»⁵⁴. Η εκτίμηση αυτή είναι εύλογη, καθώς το κείμενο συνοδεύει την παράσταση του σταυρού και προβάλλει την επίκληση του Αρσενίου, ο οποίος μπορεί να δώρισε τους κίονες ή να συμμετείχε με κάποιον άλλο τρόπο στην ίδρυση και διακόσμηση του κτίσματος.

Για την ταυτότητα, τέλος, του δωρητή της επιγραφής της Θεοσκέπαστης δεν έχουν σωθεί ενδείξεις. Όπως έχει ήδη σημειωθεί, η δωρεά είχε ως αντικείμενο την ανέγερση ενός εξ ολοκλήρου νέου ναού, στον οποίο ενταφιάστηκε ο κτήτορας. Η μέριμνα για το απαράβιαστο του τάφου απαντά σε δύο περιπτώσεις ταφών κληρικών⁵⁵, στοιχείο που θα μπορούσε ίσως να θεωρηθεί ως ένδειξη ότι και αυτός ανήκε στον κλήρο –υπόθεση που προς το παρόν παραμένει ανεπιβεβαίωτη.

Η κυριαρχία των ιδιωτών δωρητών

Όπως προκύπτει από τα παραπάνω δεδομένα, στην Άνδρο δραστηριοποιούνταν κατ' εξοχήν κοσμικοί ιδιώτες δωρητές. Η συμμετοχή της εκκλησίας περιορίζεται στα πρόσωπα δύο μοναχών, του Αρσενίου που πιθανώς δώρισε τους κίονες ή αναμείχθηκε με άλλο τρόπο στην ίδρυση του Ταξιάρχη της Μελίδας, και του Δανιήλ Σγουρισμένου, ο ρόλος του οποίου στον Μεγάλο Ταξιάρχη της Μεσσαριάς είναι ασαφής. Σημειώνεται ότι η Άνδρος αποτελούσε έδρα επισκοπής, η οποία

Εικ. 5. Άνδρος, Ταξιάρχης της Μελίδας. Η επιγραφή του μοναχού Αρσενίου στον νότιο κίονα.

⁵³ † Μνήστ(ητι) Κ(ύρι)ε τοῦ δούλου σου Ἀρσενήου (μον)αχ(οῦ) Χ(ριστῶς) Χ(άριον) Χ(ριστιανοῖς) Χ(αρίζεται): Ορλάνδος, «Μνημεῖα τῆς Ἐνδρου», ό.π. (υποσημ. 25), 39-40, εικ. 26, 27. Μπούρας – Μπούρα, *Ἡ ἑλλαδικὴ ναοδομία*, ό.π. (υποσημ. 27), 435, εικ. 465. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, *Σταυρωμένοι κίονες*, Αθήνα 2004, 46, εικ. 86. Πετρόχειλος, «Επιγραφικὲς μαρτυρίες», ό.π. (υποσημ. 41), 189 αριθ. 8.

⁵⁴ Ορλάνδος, «Μνημεῖα τῆς Ἐνδρου», ό.π. (υποσημ. 25), 39.

⁵⁵ Βλ. παραπάνω, υποσημ. 19 και 20.

γύρω στις αρχές του 10ου αιώνα υπήχθη στη μητρόπολη Αθηνών⁵⁶. Δύο μόνον επίσκοποι Άνδρου της μεσοβυζαντινῆς περιόδου είναι γνωστοί από μολυβδόβουλλα,

⁵⁶ Ως υποκειμένη στη μητρόπολη Αθηνών εμφανίζεται πρώτη φορά στη Notitia 7, που χρονολογείται επί της πρώτης πατριαρχίας του Νικολάου Α' (901-907), βλ. J. Darrouzès, *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*, Παρίσι 1981, 283 αριθ. 500.

ο Λέων (9ος-10ος αιώνας, με πιθανότερο το πρώτο μισό του 10ου αιώνα)⁵⁷ και ο Νικήτας (11ος αιώνας)⁵⁸. Η περιορισμένη παρουσία της εκκλησίας –πάντα σύμφωνα με τα διαθέσιμα στοιχεία– είναι ένα γενικευμένο φαινόμενο στις Κυκλάδες, καθώς κληρικοί δωρητές μαρτυρούνται επιγραφικά μόνο στη Νάξο: πρόκειται για δύο επισκόπους με το όνομα Λέων, από τους οποίους ο μὲν ανοικοδόμησε τον ναό του Αγίου Μάμαντα κατά τα τέλη του 10ου – πρώτο μισό του 11ου αιώνα⁵⁹, ο δε συνέπραξε στην ανακαίνιση του ναού της Πρωτόθρονης στο Χαλκί το 1051/52⁶⁰, και ένας ακόμη, ανώνυμος, στον Άγιο Νικόλαο στο Σαγκρί, τον 11ο-12ο αιώνα⁶¹.

Είναι αξιοσημείωτο ότι ανάμεσα στους κοσμικούς δωρητές των ανδριακών επιγραφών δεν κατονομάζονται αξιωματούχοι του στρατού⁶² ή της κρατικής διοίκησης⁶³. Οποσδήποτε το νησί δεν αποτελούσε κέντρο διοικητικής περιφέρειας, ώστε να φιλοξενεί τέτοια πρόσωπα, όπως η Νάξος, όπου μαρτυρούνται δύο πρωτοσπαθάριοι και ένας κόμης ως αφιερωτές⁶⁴. Όμως

η πλήρης προς το παρόν απουσία εκκλησιαστικών και κρατικών αξιωματούχων από τον κύκλο των χορηγών, έστω κι αν θεωρηθεί συγκυριακή, αναδεικνύει περαιτέρω την κυρίαρχη θέση των κοσμικών προσώπων. Το φαινόμενο αυτό δεν είναι ασφαλώς τυχαίο, αλλά αντικατοπτρίζει τον πλούτο που συσσωρεύθηκε στο νησί χάρη στην άνθηση της παραγωγής μεταξωτών υφασμάτων από τον 11ο αιώνα και εξής⁶⁵.

Ανάμεσα στους κοσμικούς άρχοντες του νησιού που επένδυσαν μέρος της περιουσίας τους στην ίδρυση ναών υψηλής αρχιτεκτονικής και περίτεχνου διακόσμου, ξεχωριστή θέση κατέχουν ο Κωνσταντίνος Μοναστηριώτης και η Ειρήνη Πρασίνη. Όπως έχει ήδη σημειωθεί, η έμφαση που δίνεται στις επιγραφές του καθιδρύματός τους, του Μεγάλου Ταξιάρχη της Μεσαριάς, στα πρόσωπα του αυτοκράτορα και του οικουμενικού πατριάρχη, θεωρείται ότι υποκρύπτει την πρόθεση να τονιστούν οι δεσμοί τους με την πρωτεύουσα. Η ερμηνεία αυτή ενισχύεται περαιτέρω από τον ζωγραφικό διάκοσμο του ναού και τη γλυπτική του. Η Μυρτάλη Αχεμιάστου-Ποταμιάνου υποστήριξε ότι η τέχνη των τοιχογραφιών του Ταξιάρχη υποδεικνύει σημαντικό ζωγράφο από μεγάλο καλλιτεχνικό κέντρο, πιθανώς από την Κωνσταντινούπολη⁶⁶. Τα γλυπτά του ναού αποτελούν δημιουργία ελλαδικού εργαστηρίου⁶⁷, με εξαίρεση μία μεγάλων διαστάσεων ανάγλυφη εικόνα του Ταξιάρχη, τμήμα της οποίας βρέθηκε κατά τις εργασίες αποκατάστασης του μνημείου⁶⁸. Ένα έργο αυτού του είδους, που διακρίνεται για την υψηλή του

⁵⁷ V. Laurent, *Le corpus des sceaux de l'Empire byzantin*, V, *L'Église. I. L'Église de Constantinople*, Παρίσι 1963, 537 αριθ. 709.

⁵⁸ J. Nesbitt – N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, 2, *South of the Balkans, the Islands, South of Asia Minor*, Ουάσινγκτον 1994, 137 αριθ. 45.1.

⁵⁹ Rhoby, *Epigramme auf Stein*, ό.π. (υποσημ. 10), 315-318 αριθ. GR96, εικ. XL-XLI.

⁶⁰ Rhoby, *Epigramme auf Stein*, ό.π. (υποσημ. 10), 313-315 αριθ. GR95, εικ. 38. Πιθανώς πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο με τον Λέοντα του Αγίου Μάμαντα: Kl. Aslanidis, «Early Christian architecture as a source of inspiration for eleventh century churches on the Aegean islands», *ΔΧΑΕ ΛΘ'* (2018), 168, 170.

⁶¹ Μητσάνη, «Η χορηγία στις Κυκλάδες», ό.π. (υποσημ. 14), 417-418 αριθ. 22.

⁶² Στην κατεστραμμένη επιγραφή του Μιχαήλ στον νότιο κίονα του Ταξιάρχη Μεσαριάς διακρίνονταν στο τέλος του τρίτου στίχου και στην αρχή του τετάρτου τα γράμματα *προ/τος*, βλ. ό.π. (υποσημ. 44). Να πρόκειται για το πρώτο συνθετικό του τίτλου *πρωτοσπαθάριος*;

⁶³ Η Μ. Αχεμιάστου-Ποταμιάνου διατυπώνει την υπόθεση ότι ο Μοναστηριώτης κατείχε ενδεχομένως θέση κρατικού αξιωματούχου, «Οι τοιχογραφίες του Μεγάλου Ταξιάρχη», ό.π. (υποσημ. 28), 118, 132. Εντούτοις ένας τέτοιος τίτλος –εφόσον υπήρχε– δεν θα παραλείπονταν σε μια επιγραφή με τόσο επίσημο ύφος.

⁶⁴ Στην Πρωτόθρονη στο Χαλκί, το 1051/52: Rhoby, *Epigramme auf Stein*, ό.π. (υποσημ. 10), 313-315 αριθ. GR95, εικ. 38, και στον Άγιο Γεώργιο τον Διασορίτη, τον 11ο ή 12ο αιώνα: Μ. Αχεμιάστου-

Ποταμιάνου, *Άγιος Γεώργιος ο Διασορίτης της Νάξου. Οι τοιχογραφίες του 11ου αιώνα*, Αθήνα 2016, 28-29, εικ. 4.

⁶⁵ Τις μαρτυρίες για τη σηροτροφία και τα μεταξωτά της Άνδρου συγκεντρώνει ο D. Jacoby, «Silk in Medieval Andros», E. Chrysos – E. A. Zachariadou (επιμ.), *Captain and Scholar. Papers in memory of Demetrios I. Polemis*, Άνδρος 2009, 137-150, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁶⁶ Αχεμιάστου-Ποταμιάνου, «Οι τοιχογραφίες του Μεγάλου Ταξιάρχη», ό.π. (υποσημ. 28), 130-132.

⁶⁷ Βαράλης, «Η γλυπτική στην Άνδρο», ό.π. (υποσημ. 48), 157-164, εικ. 140, 141, με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁶⁸ Πρόκειται για τη μόνη γνωστή μεσοβυζαντινή ανάγλυφη εικόνα από τις Κυκλάδες. Πέννας, «Αποκαταστάσεις και νεότερα τεκμήρια», ό.π. (υποσημ. 28), 69, εικ. 32. Γ. Πάλλης, «Βυζαντινά εικονιστικά ανάγλυφα από την Άνδρο», *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Κυκλαδολογικού Συνεδρίου (Ερμούπολις, Σύρος, 25-29 Μαΐου 2016)*, υπό έκδοση.

ποιότητα, θα μπορούσε μόνον να έχει εισαχθεί στην Άνδρο από ένα μείζον καλλιτεχνικό κέντρο, με επικρατέστερη την περίπτωση της Κωνσταντινούπολης, την κύρια πηγή μαρμάρινων εικόνων κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο⁶⁹.

Οι ταφικές πρακτικές

Οι κτήτορες των μεσοβυζαντινών ναών της Άνδρου φαίνεται ότι προορίζαν τα καθιδρύματά τους για τόπο ταφής τους, σύμφωνα με μια πρακτική που γνώρισε ιδιαίτερη διάδοση στα ανώτερα στρώματα της κοσμικής και εκκλησιαστικής ελίτ της περιόδου⁷⁰. Η αποδοχή αυτής της συνήθειας τεκμηριώνεται σαφώς στην επιγραφή της Θεοσκεπάστης, στην οποία διατυπώνεται απειλή για τυχόν παραβίαση του τάφου. Υπάρχουν όμως και έμμεσες αρχαιολογικές μαρτυρίες που δείχνουν ότι πρόκειται για γενικευμένη στο νησί πρακτική.

Ειδικότερα, η αφιέρωση τριών –τουλάχιστον–⁷¹ ναών

⁶⁹ Για τις μαρμάρινες εικόνες και τα κέντρα παραγωγής τους, βλ. πρόχειρα R. Lange, *Die byzantinische Reliefikone*, Recklinghausen 1964. Α. Τσιλιπάκου, «Βυζαντινές μαρμάρινες εικόνες από τη Θεσσαλονίκη», *Βυζαντινά* 19 (1998), 289-381. Ch. Davis, *Byzantine Relief Icons in Venice and along the Adriatic Coast: Orants and other images of the Mother of God* (Fundamenta ARTE), Μόναχο 2006.

⁷⁰ E. Ivison, *Mortuary Practises in Byzantium (c. 950-1453). An Archaeological Contribution*, διδακτορική διατριβή, University of Birmingham, 1993, 66-81 και σποραδικά. U. Weissbrod, «*Hier liegt der Knecht Gottes...*». *Graber in byzantinischen Kirchen und ihr Dekor (11. bis 15. Jahrhundert)* (Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik), Wiesbaden 2003. V. Marinis, «Tombs and Burials in the Monastery tou Libos in Constantinople», *DOP* 63 (2009), 149-156.

⁷¹ Την ίδια αφιέρωση θα είχε πιθανότατα και ο μεσοβυζαντινός ναός, τη θέση του οποίου κατέλαβε το 1779 ο Ταξιάρχης στο χωριό Αμωνακλειού, στην ευρύτερη περιοχή του Κορθίου. Από το αρχικό μνημείο προέρχονται υψηλής ποιότητας γλυπτά του 12ου αιώνα, πολλά από τα οποία έχουν εντοιχιστεί στο μεταβυζαντινό κτίσμα: Μ. Αχεμιάστου-Ποταμιάνου, «2η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων», *ΑΔ* 35 (1980), Β'2 Χρονικά, 495, πίν. 304α-β. Μπούρας – Μπούρα, *Ἡ ἑλλαδική ναοδομία*, ὅ.π. (υποσημ. 27), 66. Χ. Πέννας, «Ο παλαιοχριστιανικός ναός του Αγ. Ιωάννη Θεολόγου στο Κόρθι και η περιοχή του», *Νήσος Άνδρος* 2 (2008), 18-19. Γ. Πάλλης, «Η μεσοβυζαντινή γλυπτική ως πηγή για την τοπογραφία και την ιστορία της Άνδρου», Πάλλης (επιμ.), *Η βυζαντινή Άνδρος*, ὅ.π. (υποσημ. 27), 145, εικ. 135.

στον Ταξιάρχη (Μελίδας, Μεσαριάς και Υψηλού), οι οποίοι, μάλιστα, βρίσκονται σε μικρή σχετικά απόσταση μεταξύ τους, ίσως αποτελεί συνειδητή επιλογή των δωρητών, προκειμένου να ενταφιαστούν σε ιερό χώρο όπου ετιμάτο ο κατ' εξοχήν ψυχοπομπός αρχαγγέλος Μιχαήλ⁷². Η πρόθεση αυτή είναι σαφέστατη στον Μεγάλο Ταξιάρχη της Μεσαριάς, όπου η νότια πλευρά του νάρθηκα προεκτεινόταν για να συμπεριλάβει ταφικό αρκοσόλιο⁷³. Τον ταφικό προορισμό του νάρθηκα υπογραμμίζει, εξάλλου, η μεγάλη σύνθεση της Δευτέρας Παρουσίας, που αναπτύσσεται στο εσωτερικό του⁷⁴. Όπως επισημαίνει η Μυρτάλη Αχεμιάστου-Ποταμιάνου, η αποκλειστική θέση που καταλαμβάνει η παράσταση, σπανίζει την περίοδο αυτή και υπονοεί την πρόβλεψη για την ταφή των κλητόρων στον χώρο⁷⁵. Στα υπόλοιπα μνημεία δεν έχουν διασωθεί ή τουλάχιστον δημοσιευθεί αντίστοιχα δεδομένα –μόνο για τον Ταξιάρχη Μελίδας αναφέρεται η εύρεση ταφών άγνωστης χρονολόγησης στο δάπεδο⁷⁶.

Στα τεκμήρια των ταφικών πρακτικών πρέπει να συνυπολογιστούν οι πλάκες ψευδοσαρκοφάγων, που προοριζόνταν να κοσμήσουν ταφές εντός ναών και μαρτυρούν τις υψηλές δαπάνες στις οποίες προέβιαν οι τοπικοί άρχοντες για αυτό τον σκοπό. Παρόλο που κανένα από τα γνωστά παραδείγματα δεν έχει βρεθεί στην αρχική του θέση, η συγκέντρωσή τους στη Μεσαριά διαγράφει το επίκεντρο αυτής της πρακτικής στο νησί, στην περιοχή όπου κατ' εξοχήν αναπτύχθηκε η χορηγική δραστηριότητα. Μία τεμαχισμένη σήμερα πλάκα ψευδοσαρκοφάγου (πιθανώς καλυπτήρια) του 11ου αιώνα βρίσκεται εντοιχισμένη στην αψίδα του ιερού και σε παράθυρο του μεταβυζαντινού ναού του Αγίου Νικολάου Μεσαριάς, κτίσματος του 1734

⁷² Για την ιδιότητα του αρχαγγέλου Μιχαήλ ως ψυχοπομπού, βλ. O. Meinardus, «Der Erzengel Michael als Psychopompos», *Oriens Christianus* 62 (1978), 166-168.

⁷³ Σήμερα είναι ορατά τα θεμέλιά του εξωτερικά της νότιας πλευράς του νάρθηκα: Χ. Πέννας, «2η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων», *ΑΔ* 60 (2005), Β'2 Χρονικά, 944, 951, εικ. 25. Ο ίδιος, «2η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων», *ΑΔ* 61 (2006), Β'2 Χρονικά, 1114-1115.

⁷⁴ Αχεμιάστου-Ποταμιάνου, «Οι τοιχογραφίες του Μεγάλου Ταξιάρχη», ὅ.π. (υποσημ. 28), 121-129, εικ. 6-14.

⁷⁵ Αχεμιάστου-Ποταμιάνου, «Οι τοιχογραφίες του Μεγάλου Ταξιάρχη», ὅ.π. (υποσημ. 28), 123-124.

⁷⁶ Δεμαθά, «Στερέωση και συντήρηση», ὅ.π. (υποσημ. 27), 16.

Εικ. 6. Άνδρος, Μεσαριά, ναός του Αγίου Νικολάου. Πλάκα ψευδοσαρκοφάγου σε δύο τμήματα.

(Εικ. 6)⁷⁷. Στον περιβόλο του ίδιου ναού σωζόταν άλλοτε δεύτερη πλάκα ψευδοσαρκοφάγου⁷⁸, η οποία έχει αποδοθεί σε εργαστήριο που έδρασε στην Άνδρο και τη Νάξο κατά τα τέλη του 11ου – αρχές 12ου αιώνα⁷⁹. Πρόσφατα εντοπίστηκαν επαναχρησιμοποιημένα σε σύγχρονο μνήμα στο Ταφείο της Μεσαριάς τρία τμήματα μεσοβυζαντινών πλακών ψευδοσαρκοφάγων που ανήκαν στο ίδιο σύνολο⁸⁰. Σε τύμπανο ταφικού αρκοσολίου έχει επίσης αποδοθεί από τον Χαράλαμπο και τη Λασκαρίνα Μπούρα η μοναδική ως προς το σχήμα της ημικυκλική πλάκα με τρίλοβη διαμόρφωση στην κάτω πλευρά, που σώζεται εντοιχισμένη επίσης στον Άγιο Νικόλαο της Μεσαριάς⁸¹. Είναι αξιοσημείωτο ότι τα ταφικά γλυπτά της Άνδρου συναγωνίζονται σε αριθμό και ποιότητα τα αντίστοιχα της Νάξου, όπου έχουν εντοπιστεί τρεις βέβαιες περιπτώσεις πλακών

ψευδοσαρκοφάγων, χρονολογημένες στον 11ο – αρχές 12ου αιώνα⁸². Το στοιχείο αυτό αναδεικνύει τη δυναμική της ανδριακής αρχοντικής τάξης στις φροντίδες για την τελευταία κατοικία των νεκρών της.

Σύμφωνα, λοιπόν, με την εικόνα που συγκροτείται από τα διαθέσιμα δεδομένα, η Άνδρος έχει να επιδείξει τη μεγαλύτερη δραστηριοποίηση κοσμικών δωρητών στις Κυκλάδες κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο. Το φαινόμενο αυτό απορρέει ασφαλώς από τη μεγάλη οικονομική άνθηση που γνώρισε το νησί χάρις στην ανάπτυξη της μεταξουργίας. Οι οικογένειες που ήλεγχαν τη συγκεκριμένη δραστηριότητα, διοχέτευσαν μέρος του πλούτου που αποκόμιζαν στην ίδρυση ναών υψηλής αρχιτεκτονικής και περιτέχνου διακόσμου. Τα μνημεία προέβαλλαν την ευσέβεια των κλητόρων, την οικονομική τους ευμάρεια, την κοινωνική τους θέση και τις σχέσεις τους με την ηπειρωτική Ελλάδα ή την Κωνσταντινούπολη. Συγχρόνως, καθιστούσαν την προσωπική τους αγωνία για τη μετά θάνατον ζωή, στεγάζοντας τον τάφο τους σε ένα καθαγιασμένο περιβάλλον και αποτελώντας το όχημα για την διά της προσφοράς σωτηρία της ψυχής τους. Το αίτημα αυτό επικύρωναν και διαϊώνιζαν οι επιγραφές με τις επικλήσεις των δωρητών, για την ενεργοποίηση των οποίων ζητούνταν ενίοτε και η μεσολάβηση των αναγνωστών.

⁷⁷ Πάλλης, «Η γλυπτική ως πηγή», ό.π. (υποσημ. 71), 129, εικ. 138.

⁷⁸ Ορλάνδος, «Μνημεία της Άνδρου», ό.π. (υποσημ. 25), 63, εικ. 43. Παζαράς, ό.π. (υποσημ. 14), 50 αριθ. 70, πίν. 56γ.

⁷⁹ Γ. Πάλλης, «Χριστιανικά γλυπτά από το Επάνω Κάστρο της Άνδρου», Δ. Ι. Κυρτάτας – Λ. Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα – Μ. Τιβέριος (επιμ.), *Ευάνδρος. Τόμος εις μνήμην Δημητρίου Ι. Πολέμη, Καίριος Βιβλιοθήκη*, Άνδρος 2009, 256-258, εικ. 7-9.

⁸⁰ Πέννας, «Αποκαταστάσεις και νεότερα τεκμήρια», ό.π. (υποσημ. 28), 69, εικ. 33. Ο Χαράλαμπος Πέννας δεν προτείνει χρονολόγηση ή λιτότητα του διακόσμου υποδεικνύει, σε μια πρώτη εκτίμηση, τον 11ο αιώνα.

⁸¹ Μπούρας – Μπούρα, *Η έλλαδική ναοδομία*, ό.π. (υποσημ. 27), 70, 532, εικ. 533. Σημειώνεται πάντως ότι ο διάκοσμος του γλυπτού αυτού, το οποίο δεν έχει μελετηθεί διεξοδικά, δείχνει μάλλον να απομακρύνεται από την τέχνη του 12ου αιώνα.

⁸² Πέννας, *Νάξος – Πάρος*, ό.π. (υποσημ. 14), 32-33 αριθ. 48, 35 αριθ. 51 και 52.

Προέλευση εικόνων

Εικ. 1-6. Φωτογραφίες: Γιώργος Πάλλης.

TWO NEGLECTED INSCRIPTIONS FROM ANDROS
AND THE ACTIVITY OF DONORS ON THE ISLAND
DURING THE MIDDLE BYZANTINE PERIOD

The starting point of this article is defined by two inscriptions published in 1924-25 by the historian of Andros Demetrios Paschalis, who dated them vaguely to the Byzantine period. Based on their re-examination, it can be ascertained that they are texts related to acts of donation and that they date from the Middle Byzantine period. This conclusion offers an opportunity for an evaluation of patrons' activity on the island during this period, on the basis of epigraphic evidence and surviving monuments.

The first inscription is in the church of the Virgin Theoskepastos at Chora, Andros, a three-aisled post-Byzantine basilica. The inscription is embedded high on the exterior wall of the church, which has now been transformed into the interior east wall of the narthex. It is a fragment of an epistyle or a cornice made of white marble, with a two-line majuscule inscription on the main side (Fig. 1):

--- ἐκ β]άθρων ἀπάντων θεῖον ὀρθώσας δόμον ..[---
---].ν· εἰ χοῦν τὸν αὐτοῦ προσάψουσιν ἐτέρῳ [---

Based on the context, the inscription refers to a patron who was interred in the church he founded. The first line mentions the construction of a church from its foundations, whereas the second one expresses a threat or curse to anyone who adds another body in the tomb. Similar phrases are found in inscriptions of the 10th and 11th centuries, which is also the date of the Theoskepastos inscription, taking into consideration the letter forms.

The exact original placement of our inscription remains unknown. It may have formed the cornice above a door lintel or part of a tomb monument, in a church in the wider region of Mesaria. The latter was the epicenter of the island's life during the Middle Ages and today preserves three ambitious churches from the 12th century, the Taxiarches of Melida, the Great Taxiarches of Mesaria, and the Taxiarches at Hypselou.

The second inscription was found by Paschalis in the chapel of Saint Charalambos at Mesaria but is now lost. It comprised two pieces and the texts were as follows:

- a) † Ἄγιε Γεώργιε βοή[θει ---
- b) --- τὸν] σὸν δοῦλο Μιχαήλ τὸ Σκοροδ[---

Despite the loss of the pieces, the inscription can be dated probably to the Middle Byzantine period, on the basis of the content and the presence of relief decoration, which Paschalis recognized as Byzantine.

The inscriptions under discussion add new data concerning donors and their role in the architectural and artistic output of Andros during the great efflorescence the island witnessed in the Middle Byzantine period. Seven – including the above-mentioned two – inscriptions in total, dating between the 10th or 11th centuries to the 12th century, refer directly or indirectly to this activity, whereas some indications are also provided by surviving monuments from the same period.

The most complete picture concerning the relationships between a monument and its donors is offered by the Great Taxiarches of Mesaria, where three relevant inscriptions are preserved. The first one commemorates the patrons (Fig. 2a-d), the couple of Constantine Monasteriotes and Eirene Prasine, the emperor Manuel I Komnenos and the patriarch Luke (Chrysoberges). A second inscription mentioned another person named Michael, probably a second donor. In another text, the monk Daniel Sgourismenos and the layman Kosmas Pikres pray for the sake of the patrons (Fig. 3). The exact relationship between these three personages and the church remains unknown. If they were additional donors who contributed a small-scale donation, then a “pattern” of donors in the Great Taxiarches emerges, with the couple of Constantine and Eirene, who are explicitly presented as the primary patrons of the church, at the top.

An inscription embedded in the modern church of

the Hagioi Tessarakonta at Aidonia in the south part of Andros refers to the patronage of a lay couple (Fig. 4). It is a templon epistyle of the 11th century from which the part mentioning the name of the donor is missing. The wife was commemorated without her first name.

The inscription on a column in Taxiarches Melidas, with the invocation of the monk Arsenios (Fig. 5), belongs to the ecclesiastical milieu. The placement of the text led Anastasios Orlandos to consider Arsenios as either the donor or the person who carved the crosses on the column.

Based on the above data, it can be ascertained that donors were primarily laypersons. The participation of the Church is limited to two monks, Arsenios and Daniel Sgourismenos, although the island was the seat of a bishop. Military officers and state officials are also absent. The dominant position of lay donors appears to be the result of the wealth accumulated on the island thanks to the flourishing of the production of silk textiles from the 11th century onwards. The magnates of the island who controlled the production of silk invested part of their property in the foundation of churches with high-style architecture and elaborate decoration.

This activity highlights the contacts of the ruling class of the island with the great centers of the time. At Great Taxiarches in Mesaria, the inscriptions, the frescoes and one large relief icon attest to the links between the patrons and the Byzantine capital, from where it appears that they summoned artists or commissioned works of art.

On the other hand, the patrons of Middle Byzantine churches on Andros seem to have envisaged their foundations as their burial spaces, in accordance with a practice widely adopted by higher classes of the secular and ecclesiastical elite of the time. This intent is evident in the dedication of three churches (Melida, Mesaria, and Hypselou) to the Taxiarches, the archangel who leads the souls to Heaven, in the inscription of the Theoskepastos with the threat against the violation of the tomb, the funerary arcosolium in the narthex of the Great Taxiarches at Mesaria and the expanded composition of the Second Coming in the same space, as well as the discovery of three pseudo-sarcophagus slabs from funerary monuments in the region of Mesaria (Fig. 6).

In conclusion, Andros displays the greatest activity of lay donors in the Cyclades during the Middle Byzantine period. This phenomenon is certainly due to the great economic efflorescence the island witnessed thanks to the development of sericulture. The monuments emphasized the piety of the patrons, their economic well-being, their social position and their relationships with mainland Greece or with Constantinople. At the same time, they appeased their personal agony concerning life after death, with the donation, the burial in a consecrated setting and the epigraphic expression of the request for the salvation of their souls.

*Assistant Professor of Byzantine Archaeology
National and Kapodistrian University of Athens
gpallis@arch.uoa.gr*